

Marija Stagličić

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Osvrt na graditeljstvo u Zadru od pada Mletačke Republike (1797) do talijanske kapitulacije (1943)*

Pregledni rad – Review

predan 15. 9. 2000.

Sažetak

Graditeljstvo u Zadru od početka 19. stoljeća pa do talijanske kapitulacije u Drugome svjetskom ratu (1943) prošlo je kroz velike promjene. Temeljene na zapadnoeuropskom modelu historicizma, ove promjene značile su posve novi pristup urbanizmu i arhitekturi grada. Sredinom prošloga stoljeća dolazi do potpunog prekida s još živućim regionalnim tradicionalnim graditeljstvom, čiji korijeni sežu do romaničkih arhetipova. Istovremeno i u urbanizmu dolazi do »preokreta«, rušenjem stoljetnih zidina i širenjem grada u ranije prigradске

zone. U razdoblju od 150 godina možemo razlikovati tri različite faze: u početnom razdoblju javlja se klasicizam, slijedi vrlo produktivno vrijeme historicizma, koje uključuje i secesiju, a treće je takozvana »fašistička« arhitektura, stilski posve različita, ali uklopljena u urbanističke zamisli iz 19. stoljeća. U vrlo sažetom izlaganju nabrajaju se i najznačajniji arhitekti koji su djelovali u Zadru od početka 19. stoljeća pa do Prvoga svjetskog rata.

U ovom kratkom osvrtu pokušat ću rasvijetliti razvoj arhitekture i urbanizma u Zadru od pada Mletačke Republike pa do talijanske kapitulacije 1943. godine. Vremenski raspon navodi na pomisao da se pod ovim naslovom pokušavaju ujediniti posve različita događanja nastala u drugačijim povijesno-političkim zbivanjima. Očekivati je također da se razluči izučavanje arhitekture 19. stoljeća od one 20. stoljeća. Ipak, u razvoju Zadra ovo je razdoblje specifično. Dok se u arhitektonskim rješenjima doista razlikuju stilovi i načini gradnje, urbanistički ono znači cjelinu, čiji razvoj počinje sredinom 19. stoljeća i završava se u vrijeme talijanske vladavine između dva svjetska rata. Veliki zamah urbanih promjena kroz koje je grad prolazio na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, osvajajući svoje kopneno zaleđe, zaustavio se kad je Zadar postao dio talijanske države. U spomenutom stope-desetgodišnjem razdoblju možemo razlikovati tri faze koje međusobno odudaraju po stilu i intenzitetu: u početku se javlja klasicizam, slijedi vrlo intenzivno i produktivno vrijeme povijesnih stilova, u koje se uključuje i secesija, a treće je razdoblje takozvana »fašistička« arhitektura, stilski posve različita, ali uklopljena u urbanističke zamisli iz 19. stoljeća.

Prije nego počnemo govoriti o 19. stoljeću, proučimo kakav su trag ostavila u urbanizmu i arhitekturi grada ranija vremena. Pojedina stilska razdoblja ostavila su izrazitiji biljeg, dru-

ga su poštujući tradiciju organski urastala u zadane koordinate. Spomenimo samo najbitnije odredišne točke. Antička urbanizacija u 1. st. prije Krista udara temelje gradu, i traje do danas u oblikovanju rastera ulica i blokova kuća na poluotokom dijelu. Srednjovjekovno izrastanje novog episkopalnog i gradskog centra uz podizanje utvrda teče gotovo tisuću godina (od 6. do 15. st.). Ono je ostavilo vrhunske arhitektonske i kamenoklesarske spomenike, ali je kao urbana cjelina iščezlo, ostavivši tragove u episkopalnom sklopu i rasporedu ulica u predjelu Varoš.¹ Kroz sljedećih tristo godina grad je izmijenio svoje lice, odnosno, polovinom 16. stoljeća počela je gradnja novovjekovnih utvrda prema projektima mletačkih inženjera. Izgled mletačke tvrđave Zadar je zadržao do druge polovine 19. stoljeća. Od 1868. godine nastupa najnovije razdoblje zadarskog urbanizma koje počinje rušenjem utvrda i neostilskom izgradnjom koja je grad oblikovala prema duhu i ukusu 19. stoljeća. Taj izgled Zadar je zadržao najkraće, jer 1943. godine počinje sustavno bombardiranje u kojem je 60% zgrada na poluotoku porušeno.

Vratimo se sada u vrijeme Napoleonovih ratova. Padom Mletačke Republike i dolaskom francuske vojske, i u Dalmaciju je počeo prodirati *klasicistički* ukus koji se u europskim centrima javio već sredinom 18. stoljeća. U Zadru se susreće početkom 19. stoljeća i traje do šezdesetih godina, kad se

* Ovaj tekst je pročitan na Međunarodnom znanstvenom skupu *Arhitektura Dubrovnika nakon pada Republike*, koji je u organizaciji Međunarodnog središta hrvatskih sveučilišta održan u Dubrovniku 1998. g.

Crkvice Sv. Frane na Velebitu (V. Presani, 1832–1841)
St Francis' Church on Velebit (V. Presani, 1832–1841)

Zadar, Nova obala, izgrađena od 1878. do 1906. godine (stara zadržnica, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel, Zadar)

Zadar, New sea-front, built from 1878 until 1906 (old postcard)

javljaju neostilski oblikovni elementi. Pojavu klasicizma, kao i njegovo prerastanje u historicizam, možemo omeđiti dvama arhitektonskim ostvarenjima. Prvo klasicističko ostvarenje bila je pregradnja Kneževe palače 1804. godine, koju je projektirao domaći graditelj Francesco Zavoreo (Frane Zavorović), a posljednji ostvareni objekt s oblikovnim detaljima klasicizma bilo je sjemenište iz 1866. g., projektirano od Bečke građevinske komisije. Intenzivnija se djelatnost javlja do četrdesetih godina, kad se grade sud, zatvor, škola i vojarna, a pregrađuje se Nadbiskupska palača. U urbanističke zahvate možemo ubrojiti podizanje novoga groblja izvan gradskih zidina (1820) i gradnju vodovoda (1838), a ovdje treba spomenuti i izgradnju cesta širom Dalmacije, što počinje u vrijeme Francuza, a dovršavaju je austrijski inženjeri četrdesetih godina prošloga stoljeća.

Poznato nam je nekoliko arhitekata koji su u Zadru gradili u duhu klasicizma. Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće dominira već spomenuti lik *Francesca Zavorea* (? , 1749–Zadar, 1822) koji je djelovao na području srednje Dalmacije, i bio jednako cijenjen i uspješan pod mletačkom, francuskom i austrijskom upravom. Više od pedeset godina radio je na inženjerskim i građevinskim poslovima obnašajući istaknutu dužnost direktora građevinskih radova. Značajna je njegova pregradnja Kneževe palače, čije proporcije dvorišta, motiv lukova, profilacija stubišta, kao i kasniji projekt preuređenja glavne dvorane iz 1817. godine govore o majstoru izgrađenog klasicističkog ukusa. Ipak, Zavoreova štedljivost materijala i želja za očuvanjem postojećega posve je strana europskom klasicizmu; stoga se ovaj arhitekt lakše uklopio u tradicionalnu arhitekturu mediteranskog Zadra, za razliku od ostalih predstavnika spomenutoga stila.² Kratkotrajno, ali značajno, djelovao je arhitekt *Basilio Mazzoli* (1776–1820). On je od 1807. predavao crtanje i arhitekturu na zadarskom sveučilištu. Mazzoli je bio školovan na Akademiji Sv. Luke u Rimu, a nakon odlaska iz Zadra postao je profesor na toj akademiji 1812. godine. Izradio je reprezentativni projekt

pregradnje samostana Sv. Krševana (1808) koji nije realiziran. Od 1818. do 1826. godine u Zadru djeluje *Paul Hatzinger* (Osijek, 1783–?) podrijetlom iz Osijeka,³ a od 1823. do 1828. *Antonio Luigi de Romano*' s otoka Krfa. Projekti te dvojice autora nisu ostvareni, ali su značajan doprinos klasicističkim idejama. Najznačajniji širitelj klasicističke misli u Zadru i njegovoj okolini bio je Canovin učenik *Valentino Presani* (Udine, 1788–1861), koji je bio direktor Građevinske sekcije od 1826. do 1838. g. Njegovo najljepše djelo na ovom području je crkvice Sv. Frane na Velebitu (1832–1841). To je kombinacija elemenata grčkog i rimskog hrama i, mada su uzori očigledni, djelo čini homogenu cjelinu simetričnog i proporcionalnog prostora, elegantnih klasicističkih linija. On je autor i manje reprezentativne ali skladno raščlanjene crkvice Sv. Marije u Privlaci kraj Zadra. Prema Presanijevim nacrtima, u Zadru je izgrađen istražni zatvor (1829), preuređeno staro kazalište (1835), izgrađen novi vodovod (1838), isklesana krstionica u crkvi Sv. Šime (1832).⁴

Za suvremeni Zadar, a posebno za njegov urbanistički razvoj, značajnije je razdoblje *neostilova*, odnosno, zahvati koji nastaju od šezdesetih godina prošloga stoljeća, pa do Prvoga svjetskog rata. Nakon proglašenja Zadra otvorenim gradom 1868. godine srušen je dio zidina koji je ometao lučki promet, zatim je oslobođen južni ulaz u grad, a na kraju su srušene zidine na jugozapadnoj obali, koja je bila nasuta i pripremljena za gradnju. Od 1875. do 1906. g. podignuto je šesnaest četverokatnica, koje su u vizualnom smislu zamijenile ranije zidine.⁵ Na zapadnom kraju obale podignuta je palača za vojnog komandanta (danas zgrada Zadarske županije), a s južne strane izgrađen je sklop zgrada za licej Sv. Dimitrija (danas dijelom Filozofski fakultet). Na taj način je zaokružena izgradnja na Novoj obali.

Okolo 1906. godine sazrela je nova ideja o urbanizaciji grada, koja se temeljila na povezivanju poluotoka s kopnenim predgrađem, preko ceste u uvali Jazine. Također je planirana izgradnja mosta između kopna i poluotoka. Radikalni stavovi

Zadar, Novo kazalište (E. Trevisanato, 1864–1865), unutrašnjost
Zadar, New Theatre (E. Trevisanato, 1864–1865), interior view

rušenja zidina ustupili su mjesto novoj struji koja je željela sačuvati povijesnu jezgru i utvrde, a razvoj grada vidjela na kopnenom dijelu. Izgrađena je široka prometnica, koja još služi svojoj svrsi, pa se u grad više nije ulazilo samo kroz renesansna Kopnena vrata. Nakon što je grad bio povezan s kopnom počele su se planski podizati prigradske zone: industrijska na području Ravnica, oko uvale Jazina i dijelom na Voštarnici, a stambena, odnosno ladanjska na području Brodarice. Novi kvartovi bili su planirani prema ortogonalnoj mreži prometnica s pravokutnim ili zvjezdastim raskršćem, gdje su se trebale dizati zaobljene uglovnice. Da su ti projekti bili ostvareni, na kopnu bi niknuo novi dio Zadra koji bi jako nalikovao onim dijelovima Rijeke ili Trsta koji su podizani u vrijeme Austro-Ugarske.

Najviše korišteni stil zadarske arhitekture s kraja prošlog stoljeća bio je neoklasicizam, koji je dominirao izgradnjom na Novoj obali. Često se posezalo i za elementima neorenesanse, u čijem je stilu podignuto Novo kazalište, zgrada Pokrajinskog suda, Licej na Novoj obali i prva bankovna zgrada. Ta dva neostila bila su zastupljena u izgradnji javnih i reprezentativnih zgrada. Mnogobrojna privatna izgradnja poseže za neoklasicizmom, neogotikom i mješavinom različitih neostilova, posebno u vrijeme pojave secesijske arhitekture (1905). U čistom secesijskom stilu sačuvano je malo zgrada, kao što je Austrijska banka (danas Zavod za platni promet) ili vila pravnog savjetnika Žižke. Secesiju obično susrećemo u detalju ukrasa na uglovima pročelja, u oblikovanju drvenarije ili izradi dućanskih izloga.

O arhitektima koji su djelovali u vrijeme neostilova može se naći dosta podataka u dalmatinskim arhivima, a posebno u Zadru, gdje je tada bilo sjedište građevinske djelatnosti za Dalmaciju. Prema dosadašnjim istraživanjima, inženjere i arhitektae koji su izravno sudjelovali u izgradnji možemo podijeliti u tri skupine:

– domaći ili udomaćeni stručnjaci,

– oni, koji su neko vrijeme službovali u Zadru,

– vanjski, koji nisu nikada živjeli i službovali u Zadru.

Prema ovome, u prvu skupinu spadali bi mnogobrojni zidari, građevinari i poduzetnici iz čijeg kruga su se povremeno školovali inženjeri i arhitekti, kao na primjer iz obitelji *Tamino* i *Mazzoni*. Zadraniin je bio i *Ivan Smirić*, koji se kao profesor i slikar bavio konzervatorskim radom i svojim idejama utjecao na oblikovanje grada. Oni iz druge skupine najčešće su se trajno nastanili u Zadru kao što je *Michael Gillhuber*, *Ludovik Wolff*, *Petar Testa*, *Antonio Baccichi*, *Lorenzo Pividori*, *Tiberie Alačević*, *Enea Nikolić*. Iz treće skupine treba spomenuti sljedeće arhitektae: *Enrico Trevisanato* koji je izradio nacrt za Novo kazalište, *Thomas Graham Jackson* dovršio je zvonik katedrale, *Carl Schwarz* je projektirao vodovod. Prema projektu *Karla Susana* napravljen je Licej Sv. Dimitrija, gradački arhitekt *Spinler* i *Fontana* projektirali su zgradu Pokrajinskog suda, a *Rudolf Melichar*, đak Otta Wagnera, zamislio je secesijsku zgradu Austrougarske banke, dok je arhitekt *Prociukiewicz*, kojega susrećemo među Meštovičevim drniškim prijateljima, zamislio secesijsku vilu Žižka. Buduće istraživače još čeka posao otkrivanja imena arhitekata koji su u ovom plodnom razdoblju pridonijeli svojim djelima.⁶

U relativno kratkom razdoblju od 1920. do 1943. g. Zadar je bio pod talijanskom vlašću, odvojen od svoga zaleda, a time zaustavljen u gospodarskom i prometnom razvoju. Izrađena su dva regulacijska plana koji su se nastavljali na odrednice zasnovane u austrijsko vrijeme. Prema modelu Nove obale, gdje su se nizale višekatnice, predlagana je jednaka izgradnja na obalnom pojasu kopnenog dijela grada. Planirano je potpuno moderniziranje gradskog predjela Arbanasi, kao i novi trg s monumentalnom crkvom na obali kopnenog dijela grada zvanog Voštarnica. Spomenuti regulacioni planovi nisu ostvareni, tako da ovo razdoblje nije bitno izmijenilo Zadar. Ono je ipak ostavilo svoj pečat u pojedinim dijelovima

Zadar, zgrada Austrougarske banke (R. Melichar, 1909)
Zadar, building of the Austrian-Hungarian bank (R. Melichar, 1909)

grada. Projektanti ovoga vremena bili su agresivniji od onih u 19. st., što se vidi u zahvatima izvedenim na poluotoku: izgrađen je most u luci koji je spojio poluotok s kopnom, ali ne na mjestu gdje je planiran u austrijsko vrijeme, već je njegov položaj zahtijevao otvaranje novog prolaza u zidinama i oblikovanje ulice, zbog čega je srušen dio stare renesansno-barokne bolnice. Za lakše pristajanje brodova »odsječena« je dio bastiona Wagner. Da bi se došlo do zrcala rimskog foruma, srušio se dio crkve Sv. Donata. Na glavnom gradskom trgu podignuta je golema općinska zgrada i poremećeni su gabaritni odnosi prema loži i gradskom satu, koji su bili dobro usklađeni i dorečeni u postupnoj izgradnji od 16. do 18. stoljeća. Na kopnenom dijelu, tada još neizgrađenoga grada, podignuto je nekoliko kvartova tipiziranih najamnih zgrada, s posebno zanimljivom radničkom kolonijom funkcionalističkog izričaja. Kvalitetne stambene zgrade i vile podizane su na lokacijama uz more. Predstoji temeljitije istraživanje ovoga razdoblja zadarske arhitekture.⁷

Ako rezimiramo ovo sažeto izlaganje o zadarskoj arhitekturi pitanjem što je to novoga donijelo 19. stoljeće arhitekturi Zadra, pa i Dalmacije, uočiti ćemo jednu posebnost, koja je posljedica civilizacijskih, tehničkih i informacijskih dostignuća prošloga stoljeća. Riječ je o *prekidu kontinuiteta*, kako u urbanizmu, tako u arhitekturi. Prekid kontinuiteta u urbanizmu očitovao se u prestanku izgradnje gradskih utvrda, koje su podizane od antike do prve polovine 19. stoljeća, a njima je urbanistički razvoj i izgled grada bio bitno podređen. Najbolji primjer upravo je rušenje zidina u Zadru i podi-

zanje niza višekatnica na njihovome mjestu. Drugi prekid kontinuiteta je potpuno napuštanje tradicionalnoga u profanoj arhitekturi dalmatinskih gradova. Ovdje mislim na osobitosti regionalne arhitekture koja je tradicionalne oblike prilagođavala novim stilovima, stvarajući univerzalne tipove kapitela, rozeta, prozora, lukova, koji žive u profanoj, a ponegdje i sakralnoj, arhitekturi od romanike do baroka. Arhitektura dalmatinskih gradova većim dijelom bila je odraz upravo te regionalne građevinske kulture, a manjim dijelom su zastupljene palače, crkve i samostanski sklopovi koji označavaju određena stilska razdoblja. U 19. stoljeću dolazi do obrnute situacije, odnosno, gotovo sva profana arhitektura je »nova«, dolazi do potpunog prekida s tradicionalnom arhitekturom. Napuštaju se tradicionalni materijali, oblici i tipovi zgrada, a nova arhitektura pokušava kulisno zakloniti stare gradske četvrti. Dalmatinski gradovi, a poglavito Zadar, počinju sličiti na ostale srednjoeuropske ili zapadnoeuropske gradove, gube svoju tradicionalnost, a dobivaju pečat internacionalnoga.

Na nama je da valoriziramo ovo bogato građevinsko nasljeđe. Urbanističke poruke 19. stoljeća jasne su i danas. Pa ipak, suzdržanost i negativni stav prema arhitekturi prošlog stoljeća uzrokovali su mnoge pogreške: sjetimo se rušenja zgrade zadarskog kazališta neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Takav stav pridonio je i nastanku problema oko urbanističkog rješenja foruma i Obale kralja Petra Krešimira IV. Dok se nutrina Zadra do danas više ili manje uspješno popunila arhitektonskim blokovima prema »provjerenim« koordinatama *carda* i *decumana*, područje foruma, Zelenog trga i Krešimirove obale do danas je ostalo neriješeno, iako je u 19. stoljeću funkcioniralo besprijekorno.⁸

Zadar, zgrada osnovne škole, 1935.
Zadar, building of an elementary school, 1935

Bilješke

- 1 O nastanku gradske četvrti Varoš vidi tekst I. Petriciolija u: **T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić**, *Zadar pod mletačkom upravom*, »Prošlost Zadra« III, Zadar, 1987, str. 283.
- 2 Već je iz Zavoreovih nacрта za obnovu Kneževe palače vidljivo da je sačuvao *in situ* jedan renesansni stup i bunarsku krunu. U radovima koji se na palači sada izvode potvrđila se pretpostavka da su monumentalna ulazna vrata također ostatak nekadašnje visokorenesansne obnove. Palača je teško stradala u Domovinskom ratu 1991. g.
- 3 Zahvaljujem gosp. V. Matiću iz Državnog arhiva u Osijeku koji mi je poslao podatak o Hatzingerovu rođenju u tom gradu.
- 4 O klasicističkom razdoblju više u **M. Stagličić**, *Klasicizam u Zadru*, Zagreb, 1997.
- 5 O sadašnjem izgledu zadarske Rive vidi **G. Gamulin**, *Arhitektura u regiji*, Zagreb, 1967, str. 45–53.
- 6 Više o ovoj temi vidi u **M. Stagličić**, *Graditeljstvo u Zadru od 1868–1918*, Zagreb, 1988.
- 7 O arhitekturi ovoga razdoblja vidi **M. Stagličić**, *Prilozi međuratnoj izgradnji u Zadru*, »ČIP« 7/8, 1989, str. 18–19.
- 8 I na kopnenom dijelu bilo je potpuno pogrešnog postavljanja zgrada u »slobodnom prostoru«. Srećom u posljednje vrijeme ponovno se planiraju blokovi zgrada, pa bi i kopneni dio grada mogao poprimiti izgled osmišljenog urbanog prostora. Posebno dobro rješenje je nedavno podignuta uglovnica (1997/8) arh. I. Oštrića na križanju Radićeve i Zagrebačke ulice.

Summary

Marija Stagličić

Architecture in Zadar from the fall of the Venetian Republic (1797) until the Italian capitulation (1943) – retrospect

From the beginning of the 19th century until the Italian capitulation in the Second World War (1943), the architecture in Zadar underwent a period of great change. Based on the West-European model of historicism these changes brought about a completely new approach to town planning and architecture. The middle of the last century saw a complete break with the still living regional, traditional architecture, with its roots reaching down to Romanesque archetypes. At the same time town planning underwent a »revolution« which manifested itself in the levelling of the centuries-old walls and

expansion of the city towards the suburban areas. The period of 150 years can be divided between three different phases: Classicism in the beginning is followed by a very productive period of Historicism, including Art Nouveau, and the third phase, the so-called »fascist« architecture, though completely different in style, was interpolated into the ideas of the 19th century town planning. A very concise presentation lists the most prominent architects working in Zadar from the beginning of the 19th century until the First World War.